

A reálszocializmus mint a néprajzkutatás tárgya

PETR LOZOVIUK

Christopher Hann brit antropológus, a kommunista rendszerek egyik legelismertebb szakértője és kutatója nemrég még úgy nyilatkozott, hogy a néprajztudomány más társadalomtudományokhoz viszonyítva (Hann 2002, 41) kevésbé foglalkozik a posztiszocializmus kérdéskörével. Ennek ellenére a 20. század 90-es éveitől kezdve annak lehetünk tanúi, hogy az etnológia területén is kialakulóban van egy, a témát érintő diskurzus. Különösen a német néprajztudományra jellemző, hogy próbál a szocialista társadalmak mindennapjainak legkülönbözőbb szempontjaira reflektálni, mégpedig nemegyszer monografikus munkák, esetenként akár nemzetközi kutatócsoportok tagjaként is¹.

A reálszocializmus néprajzi megközelítésű kutatása Csehországban lényegesen elmarad a hasonló külföldi törekvésektől, noha fiatal marxista néprajzkutatók egy csoportja már a múlt század ötvenes éveinek kezdetétől megpróbálta tematizálni az akkori csehszlovák szocialista átalakulás hétköznapjait. Természetesen egy ideológiailag behatárolt szemléletről volt szó, hiszen az akkori kutatások célja nem a tények elfogulatlan elemzése volt, hanem sokkal inkább a szocialista haza „építésének” sikereiről, valamint az „osztályharcok által feldúlt” társadalmak szocialista „újjaszületéséről” szóltak. Az ideológiai alapelvek így eleve meghatározták, előrevetítették a kutatások eredményeit is. Számos példa támasztja alá, hogy a témában megszületett munkák célja a gyakorlatban az uralkodó hatalom oktrojált politikai döntéseit volt hivatott legitimálni. Az 1989-es rendszerváltás után a szocialista társadalmak alapvető működési mechanizmusai elsősorban szociológusok² (Konopásek 1999), történészek (Otáhal 1999, Vaněk 2002; Vaněk 2005; Vaněk 2006), valamint egyes antropológusok (l. Filipov I. és II.) kezdtek el behatóbban foglalkozni. A reálszocializmus kutatása viszont csupán a történelemtudomány részterületeként, illetve a történelmi folyamatváltozások egy sajátos szegmensként jelent meg.

- 1 Vö. a FOROST című nemzetközi projektummal (vö.: <http://www.forost.lmu.de/index2.html>) vagy a német szövetségi gyűlés 14. interdiszciplináris jellegű tanácskozásának anyagával: „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur (1992–1998)“.
- 2 A rendszer belső ellenzékeként aktív független cseh szociológusok a témának már a rendszer fennállása alatt is nagy figyelmet szenteltek.

Munkámban azt szeretném megvizsgálni, hogy az etnológia mint tudomány mennyiben képes a reálszocialista mindennapok néhány fontos aspektusának megvilágítására. A kérdéskört az európai etnológia (*Ethnologia Europaea*) eszméje felől szeretném megközelíteni, amely egy többszálú kutatói diskurzus, amennyiben a közép-európai néprajzkutatás hagyományát kultúrantropológiai és szociálanropológiai módszerekkel kapcsolja össze. Egy interdiszciplináris jellegű szociokulturális tudományterületről van szó, amelynek leghangsúlyosabb eleme a mindennapok kultúrájára, a társadalmi különbségekre, interszubjektív mozgatóerőkre, cselekvési és gondolkodási mintákra, valamint a kultúrák közti hermeneutikára való reflektálás. Egy olyan tudományág, amely a legkülönbözőbb európai társadalmi csoportok (múlt- és jelenbeli) interszubjektív dimenzióját vizsgálja³.

Érdeklődésem tárgyát, a reálszocializmust szakmai körökben általában ideológiai koncepcióként, politikai-gazdasági rendszerként vagy éppen (egy korhoz kötött) geopolitikai terminusként szokás meghatározni. Az alábbiakban ezzel szemben azt próbálom majd bizonyítani, hogy az etnológiai szempontból a reálszocializmust sokkal inkább érdemes kulturális jelenségként értelmezni. A kulturális típus elméletét, mint társadalmi jelenségek elemzésére alkalmas modellt a tartui szemiotikai iskola dolgozta ki, eredetileg az irodalomtudomány kérdéseire vonatkoztatva. (vö. Lotman 1981). A reálszocializmust azért is jellemezhetjük kulturális típusként, mert megvalósulását, fokozatos kialakulását számos kulturális változás vagy változtatásra való törekvés kísérte. A vizsgált jelenséget munkánk szempontjából úgy is meghatározhatnánk, mint különleges kulturális szokások és szabályok összességét. Wolfgang Engler berlini kultúrszociológus e tekintetben okkal beszél a kelet- és nyugat-európai viselkedés, magatartás közti „civilizációs résről” (vö. Engler 1992). Jurij Lotman szerint egy adott kulturális típus jellemrajzát csak akkor tudjuk teljességgel felvázolni, ha kijelölhetők azok a legalapvetőbb elemek, amelyek az adott kulturális rendszer működéséhez elengedhetetlenek (Lotman 1981, 57). A szocialista realitás modellezését viszont differenciáltan, mindig több értelmezési szint meghatározásával kell kialakítanunk. Az etnológia számára a legalkalmasabb terepnek éppen a legalsóbb szint, vagyis az ún. hétköznapi emberek gyakorlati cselekedeteinek, reflektálatlan döntéseinek és eseményeinek vizsgálata mutatkozik.

Amikor tehát az etnológia a reálszocializmust vizsgálja, célja nem a korabeli politikai rendszer összefüggéseinek feltárása, sem pedig fejlődéstörténetének vagy átalakulási mechanizmusainak elemzése. Sokkal inkább azt szeretné feltérképezni, miként viszonyultak hozzá az emberek, és mennyiben befolyásolta vagy alakította mindennapi döntéseiket. Fontos kérdésként merülhet fel továbbá, hogy a vizsgált rendszernek milyen mai interpretációi születnek, illetve, hogy az aktuális értelmezések milyen új összefüggésekre mutatnak rá. A reálszocializmus idejére jellemző repetitív viselkedés- és szokásminták feltárása, feldolgozása fontos lehet az átalakulási periódusok, vagyis a posztszocialista átalakulási időszakok sajátos problémáinak megértéséhez. Jellemző, hogy ezek a problémák nemegyszer a szociális interakció szereplői és meghatározói előtt is ismeretlenek. Célunk tehát a vázolt módszer tekintetében nem csupán a reálszocializmus önmagában való vizsgálata, hanem sokkal inkább a róla kialakult mai képek és interpretációk elemzése. Nem egy

3 Az európai etnológia ilyenfajta értelmezéséhez vö.: Lozoviuk 2005a.

lettűnt rendszer rekonstrukciója, hanem a múltunkhoz való természetes viszonyunk, tágabb értelemben pedig az emberi emlékezet működése mozgatórugóinak vizsgálata⁴.

Nyilvánvaló, hogy a fentebb vázolt kutatási perspektívának mindenképpen figyelembe kell vennie a felelhető forrásanyagokat vagy a tudományterület módszertanát érintő specifikus problémákat. Ugyanakkor ebből a szemléletből kiindulva mindjárt több komolyabb elméleti kérdés is felmerül. Az egyik legnyilvánvalóbb probléma, hogy a reálszocializmusra ma már (Európában legalábbis⁵) csakis ex-post-perspektívából tekinthetünk, tehát egy olyan realitást, jelenséget vizsgálunk, amely de facto már nem létezik. Gondot jelenthet az is, hogy a múlt bárminemű vizsgálata mindig is a jelen folyton változó szempontjaitól, aktuális látószögeitől függően változik, alakul. A múlt interpretálása tehát mindig csupán a jelen (mint egykori realitás lecsapódása) szemléllői pozíciójából történhet.

Tanulmányunk során a reálszocializmust úgy is definiálhatjuk, mint egy sajátos társadalmi megarendszert, amelyen belül „a szocialista ideológia és kultúra a társadalmi élet minden rétegét és szeletét átítatta” (Eichhorn 1969, 407). Így tehát egy olyan, kötött berendezkedésű rendszernek tekinthetjük, amely – ellentétben a szocializmussal mint pusztá ideológiai doktrínával – közvetlen kapcsolatban olvadt eggyé a mindennapokkal. Egy olyan „átélt” vagy „megélt” szocializmusról beszélünk tehát, amelynek egyik fő célkitűzése, nyílt törekvése „egy új ember megformálása” volt, ami – a kommunista ideológusok törekvései szerint – egy alakulófélben levő „új társadalom” keretein belül valósult volna meg. A rendszer ideológusai a szocialista (vagyis új típusú) ember célként kitűzött „intellektuális és erkölcsi megújulását, valamint tökéletesítését” (Ponomarjov 1979, 73) tekintették hivatkozási alapnak utópisztikus törekvéseik legitimálására. A korabeli kommunista hatalom ezen oldalának vizsgálatával – nem kis figyelmet szentelve a témának – számtalan más társadalomtudományi diszciplína kutatója is foglalkozott már,

A kutatók figyelme kiterjedt a kommunista uralom további aspektusaira is. Leginkább azokra a területekre, amelyek összefüggnek a rendszernek azon gyakran hangoztatott törekvésével, miszerint a hatalom programszerűen beleszólt a közélet minden szférájába. Ez a kontroll természetesen magába foglalta a mindennapok kulturális életébe való gyakori, nagy mértékű intervenciókat is⁶. A szocializmus teljes meghonosítása és berendezése elsősorban a politika szintjén valósulhatott meg. Az egész folyamatot végigkísérte egy hosszú távú, minden szintet érintő kulturális innovációra való törekvés is⁷. E tényeket szem

4 Azok a tudományágak, amelyek az emberi emlékezettel is foglalkoznak, (legfőképp a pszichológia) már kimutatták, hogy az emlékezet nem pusztán a „múlt tükré”, hanem mindig egy rekonstruktíváló és ezáltal törvényszerűen szelektáló folyamat. Minél távolabbi egy esemény, az emlékezet annál inkább hajlik annak formálására, alakítására. Arról, hogy egy múltbeli történetet megjegyezzünk-e vagy elfelejtünk, az adott esemény érzelmi töltete, nyomatékosága, ill. annak mértéke dönt. Általában véve viszont elmondható, hogy az ember könnyebben megjegyyez egy olyan dolgot, amely valamilyen módon illeszkedik egy már ismert eleményhez, vagy kiegészíti azt.

5 Itt eltérünk attól a tényről, hogy máig léteznek olyan Európán kívüli államok, amelyekben a reálszocializmus az egyedül érvényben levő és uralkodó politikai rendszer.

6 A kulturális élet, ill. a kultúra terminus itt a legtágabb antropológiai kontextusban értendő.

7 Elmondható továbbá, hogy a reálszocializmus összeomlása után némely kulturális forma kiszorult a mindennapokból. Ezek vagy teljesen eltűntek (pl. a feketemunka, az ún. „fusi” munka vagy éppen a szamizdat jelensége) vagy az ún. átalakulási időszak során fokozatosan mutálódtak. Némely jelenség viszont – mélyebb társadalmi begyazottságának köszönhetően – változatlanul tovább él (pl. a szociális tőke felhalmozásának módjai vagy a szociális hálók működése).

előtt tartva kell tekintenünk a témára, a rendszer etnológiai elemzésekor fontos szempont, hogy a súlypontokat a reálszocializmus kulturális koncepcióira, valamint a végbemenő kulturális változások dinamikájára összpontosítsuk. A rendszer kulturális koncepciói alatt pl. a szocialista esztétikáról, erkölcsről, hős kultuszról, az ideológiáról és hitről, a jövőképről és a hazafiasságról való elképzeléseket érthetjük. A fenti fogalmakból kiindulva sajátos képet rajzolhatunk az adott korszak kulturális életéről, a kommunisták által propagált „szocialista életmódról” mint társadalmi modellről.

Amennyiben a tárgyi emlékek és konkrétumok⁸ helyett figyelmünket kizárólag a kultúra eszmei vonatkozásaira összpontosítjuk, tehát a nem tárgyi kultúrának nevezett jelenséget preferáljuk, az etnológiai kutatás szemszögéből két konkrét módszer rajzolódik ki. Az első lényege a rendszert megélt korosztály korabeli, vagyis résztvevő (tehát jelen-perspektívából történő) megfigyelése, a második módszer alapja pedig a vizsgált korosztály képviselőivel, különféle, változó szempontok szerint készített interjúk lennének. Vizsgált tárgyunk jellegéből (a már említett ex-post-perspektívára gondolunk) nyilvánvaló, hogy a reálszocializmus mai szemszögéből való vizsgálatakor a két említett módszer közül csupán a második jöhet szóba. Amennyiben autobiografikus szövegekről, színhagyomány útján terjedő anyagokról van szó, a szóbeli adatközlés módszerei szerint járhatunk el. Eközben viszont mindenképpen hangsúlyoznunk kell – ellentétben az ún. „nagy történelemről”⁹ készült művekkel, amelyek kapcsán általában a politikai vagy közéleti elit tagjait kérdezik meg – az etnológia figyelmének központjában mindig a „hétköznapi” emberek kultúrája áll.

A (szóbeli) történetmesélés az ember legősibb adottságai, szellemi foglalatosságai közé tartozik. Az etnológusok már eleve is emiatt szentelnek nagy figyelmet a szóbeli történeteknek, híradásoknak. Általánosságban elmondható, hogy a szóbeli adatközlés a néprajzudomány egyik legalapvetőbb témája, egyszersmind forrásanyaga. A mindennapok életéről szóló történetek – Bernd Faulenbach kifejezésével élve – „a névtelen ember tapasztalatait” (Faulenbach 1999, 16) internacionalizálják, s tárják eléink elbeszélőik feltételezett tudását, elképzeléseit, eszmevilágát stb. A narratív megnyilvánulások gyakorlati használhatósága leginkább abban nyilvánul meg, hogy a mindenkor elbeszélő a tömörítés, az elvonatkoztatás és a leegyszerűsítés által azonnal a múlt érzetét kelti, s ezáltal az események egy képzeletbeli lineáris sorozatát hozza létre. De nemcsak ebben. A narráció néprajzi szempontú vizsgálata arra az alapfeltevésre épül, hogy – szellemi, lelki sajátosságai mellett – minden szóbeli megnyilvánulás egyúttal a mesélő szociális háttéréről is képet ad, vagyis egy adott kulturális kontextusba ágyazott, lényeges, releváns információról van szó. Tehát – Jan Assmann kifejezését idézve – egy „kulturálisan meghatározott Énről” van szó (Assmann 2001,

8 A reálszocializmus vizsgálatakor számos specifikus forrás vehető alapul. Speciális kategóriaként említhetjük a különféle képi anyagot vagy éppen azokat a szövegeket, amelyek Csehországban a 20. század 50-es éveitől a 80-as évekig terjedő időszakban keletkeztek, elsősorban a korabeli néprajzi munkák. Témájuk általában az iparosítás és a szövetkezesítés körülményei vagy éppen az etnikai kölcsönhatások, a kisebbségek helyzete és a határmenti területek újrabetelepítése, stb. Fokozatosan alakulnak meg a szocialista rendszer mindennapjait dokumentáló műzeumok is, ezek kommercializálódására jó példa a prágai Múzeum Komunistámu vagy a szászországi Pirnában található NDK Múzeum.

9 A történetírás gyakorlatában az ún. „oral history” főként a történelmi valóság és az emlékezet összefüggéseit, kölcsönhatásait vizsgálva jelenik meg, leggyakrabban a múlt rendszerek elitjének szóbeli közléseire támaszkodva. Ettől a módszertől általában azt szokás elvárni, hogy válaszokat adhat olyan kérdésekben is, amelyekről csak nagyon hiányos vagy egyáltalán semilyen dokumentum, írott forrásanyag nem áll rendelkezésünkre (pl. vezető politikusok döntéshozási folyamatairól, a titkosszolgálat eszközeiről, eljárásairól vagy minden olyan eseményről, amely dokumentumait tudatosan megsemmisítették). Vö. Vaněk 2003; Vaněk 2007.

122). Minden narratív megnyilvánulás több információt tartalmaz, mint amennyit megfogalmazója tudatosan elmondott. Ilyen értelemben az elbeszélésnek egyfajta interszubjektív dimenziójáról beszélhetünk. A szájhagyomány útján terjedő vagy szóbeli történetekben megnyilvánuló információanyag összesítése, rendszerezése és interpretációja ezért tekinthető a néprajztudomány legfontosabb törekvésének, feladatának.

A reálszocializmust érintő szóbeli elbeszélések elemzésénél abból az alaptételből indulhatunk ki, hogy a tipikus szocialista életmód specifikus elemei a mindennapi élet lehétköznapibb eseményeiben is benne foglaltattak, így azok a vizsgált korszakot megélt elbeszélők történeteiben máig fellelhetők. A reálszocializmus hétköznapjaira való visszaemlékezések ezért – bizonyos mértékig – jó betekintést nyújtanak a vizsgált kulturális típus működési mechanizmusaihoz. A kutató az adatközlővel való kapcsolat során nem csupán azt tudja meg, amire érdeklődése eleve irányult, hanem időnként sajátos és váratlan információk korlátok, tabuként kezelt témák is felbukkanhatnak. Az ilyen narratív pozíciók és tabutémák pedig a későbbiekben hasznos kiindulási pontokként szolgálhatnak egy-egy további kutatás során.

A fejlett ipari társadalmakban végzett néprajzi kutatások kimutatták, hogy egy-egy szóban vagy írásban reprodukált történet nem pusztán leképezése annak a világnak, amelyben a mesélő él, hanem maga a történet egyúttal egy új világot is teremt. A szerző vagy az adatközlő akarva-akaratlanul kiragad egy-egy emléket az események végtelen sokaságából, hogy azokat elbeszélésében önálló, összefüggő történetekké fűzhesse össze (Andrle 1999, 43). Az elbeszélés így egyfajta kulturális technikaként értelmezhető, hiszen megfoghatóvá és érthetővé teszi a múltat azáltal, hogy kiemeli a számára érdekes, fontos, tehát továbbadásra érdemes eseményeket. Egy a múltba visszatekintő önéletrajzszerű elbeszélésnek különleges szerepe van: a múltbeli emlékeket a jövőbeli elvárásokkal együtt reprezentálja. Egy élettörténet így az egyén szociális helyzetéről is tudósít, tükrözi annak különféle problémamegoldó képességeit, vagy éppen csoportokhoz, szociális rétegekhez való tartozását (Andrle 1999, 44).

Christian Giordano svájci etnológus szerint a néprajz a múltnak azon szegmensét igyekszik szóra bírni, amely éppen a jelenben mobilizálódva jut kifejezésre (Giordano 2000, 37). Giordano, aki a múlt század kilencvenes éveiben egy dobrudzsai szocialista kooperáció átalakulásait kutatta, arra próbált rámutatni, hogy adatközlői a múlt eseményeit folyamatosan újrainterpretálták, nemritkán teljesen újraformálva őket. A múlt feldolgozása során az etnológiának ezért inkább az ember veleszületett emlékezőmódozataira, a történetekhez való aktív viszonyára kellene összpontosítania, nem pedig magára a történelemre (vagyis a világtörténelem objektív tényeire). Mivel minden egyén történelmi tapasztalata legbelsőbb, szubjektív élményeivel szerves összefüggésben alakul, az etnológia céljának ennek a belső történelmi tudatnak a kibontása, feltárása kell, hogy legyen. A néprajzkutatás számára közben nem az adott egyén saját élménye az igazán érdekes, hanem az egyes mesélők és történetek között létrejövő interszubjektív tér.

A mindennapi élményekről szóló élőbeszédnek forrásként való kezelése természetesen egy sor problémát is felvet. Fontos kérdésként merülhet fel, hogy egy-egy történetben tudatos fabulálásról, öntudatlan fikcióról, vagy éppen autentikus emlékről van-e szó, továbbá lényeges befolyásoló elem lehet, ha az adatközlő túlságosan hajlik a múlt idealizálására vagy éppen önmaga túlzottan mesélővé stilizálására. Az ilyen és hasonló nehézségek általában a szóbeli közléseket jellemzik, az idevágó metodológiai szakirodalom viszont is-

mer néhány többé-kevésbé hatásos megelőző stratégiát. Az ilyen források értékelésénél azonban mindig szem előtt kell tartanunk, hogy esetükben nem objektív információk felhalmozásáról van szó, hanem úgy tükröznek különféle múltbeli eseményeket, hogy azok közben újabb és újabb kontextusokba ágyazódva jelennek meg. Ennek révén egy adott történelmi eseményről mindig több, egymástól eltérő személyes interpretáció születik, s ezek majd a néprajzkutató összegző és elemző tevékenysége során állhatnak össze tudományos igényű helyzetképpé. Az etnológiai elemzések egyik fő célja éppen az ilyen megnyilvánulásokban rejlő belső logikai összefüggések feltárása lehet, még akkor is, ha azok sok esetben homályosnak vagy ellentmondásosnak tűnhetnek.

Az etnológus munkájának magyarázatokat, értelmezési vagy megoldási lehetőségeket kell kínálnia. Egy-egy társadalmi probléma alaposabb megismerése, valamint azokon túlvezető megoldási, leküzdési stratégiák keresése is munkájának fontos része lehet. Az etnológiai kutatás nem kevésbé lényeges eleme a különféle „natív” helyzetek és álláspontok alaposabb megvilágítása, illetve ezek másokkal való megosztása, vagyis „non-natív” kulturális kóddá való transzformációja is. E szempontok mentén haladva a következőképpen összegezhethetnénk a reálszocializmus etnológiai kutatásának alapvetéseit: egy olyan területről van szó, amely a reálszocializmusban kialakult cselekvési, viselkedési és gondolkodási formákat és mintákat vizsgálja, ugyanakkor a korszakra jellemző túlélési stratégiákkal is foglalkozik, amelyek gyakran elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy az emberek el tudják viselni a deficitesebb gazdaság, a totalitárius rendszer beavatkozásai, valamint a kényszerű modernizáció által okozott terheket. Az európai etnológia kontextusából vizsgálva a reálszocializmusra mint olyan rendszerre kellene reflektálnunk, amely saját kulturális világot, valóságos új életteret alakított ki maga köré, saját szabályrendszerrel és előírt magatartás-mintákkal. A hétköznapi emberek döntő többségének nem maradt más választása, mint elfogadni a fennálló rendszert. Arra ugyanis senki sem képes, hogy egy adott társadalom mindennapjaiban mozogva – hosszú távon – teljesen izolálni tudná magát a rendszer társadalmi és kulturális normáitól (Roth 2000).

A reálszocializmusra mindamellet nem lenne szabad kizárólag mint totalitárius diktatúrára tekintenünk, még akkor sem, ha a benne fennálló politikai hatalom kétségkívül totalitárius jellegű volt. A rendszerben élő egyének élettörténetét, valamint a korabeli kulturális gépezethez való kötődésüket ugyanis nem lehet egyenlővé tenni magának a diktatúrának a történelmével. Ezt a problémakört sokkal inkább érdemes más tudományágak hatáskörében meghagyni, még akkor is, ha a reálszocializmus mindennapjainak etnológiai vizsgálata sok tekintetben hozzásegíthet a diktatórikus rendszer belső összefüggéseinek megértéséhez is. E folyamatok alatt a rendszer különféle kulturális praktikáit értjük, amelyek gyakran arra kényszerítették a szocialista társadalom tagjait, hogy mindenképpen részt vállaljanak bennük: a magán- és közélet szigorú kettéválasztását, a társadalom specifikus (újra)hierarchizálását, a mindenkire kiterjedő kollegialitás és szolidaritás modelljét, ugyanakkor az egymás iránti kölcsönös gyanakvás és a besúgóhálózat fokozatos kiépítését is.

A reálszocializmus etnológiai vizsgálatának további tárgyai az ún. „szocialista életvitel” interszubsjektív kontextusban értelmezett kulturális jelenségei lehetnek, beleértve minden gondolkodásbeli vagy ideológiai sémát, szociális praktikát és ünnepkultuszt. Az előbbi szempontok alapján, mintegy összegzésként a következő kérdéseket tehetjük fel: hogyan formálta az embereket a reálszocializmus, illetve milyen mentális nyomokat hagyott

a rendszer a benne élőkben? Létezett-e a reálszocializmusban egységes kulturális-kultúraformáló rendszer? Mennyiben volt a rendszer tartalmilag „szocialista” és formailag „nemzeti”, mint ahogyan azt annak idején hirdették? Létezett-e egyáltalán nemzetközi formája a reálszocializmusnak, vagy csak különálló nemzeti modellekről beszélhetünk? S ha létezett átfogó, internacionalista koncepció, lehet-e abból ma az egyes nemzetek sajátosságaira, jellemző vonásaira és problémáira következtetni? A cseh viszonyokat tekintve felmerülhet az a kényes kérdés is, vajon egy (a csehekre) kívülről ráerőszakolt szociális kísérletről volt-e szó (mint ahogyan azt Csehországban gyakran állítják), vagy egy olyan társadalmi és értékrendről beszélhetünk inkább, amely szervesen összefügg a nemzet kultúrájával, és akár egészen a nemzeti ébredés korszakáig vezethető vissza?¹⁰

A reálszocializmus tanulmányozásakor mindig szem előtt kell tartanunk ugyanis azt a tényt, hogy nem előzmények nélkül alakult ki, hanem szorosan kötődött korábbi társadalmi rendszerekhez, szerkezetét pedig számos történelmi, szociális, kulturális és egyéb tényező alakította és befolyásolta. Nagyrészt emiatt is alakult ki számos, egymástól eltérő kép a reálszocializmus hétköznapijairól, s ezért is lehet utólagos megítélése gyakran erősen ambivalens. Arra az elméletre, mely szerint a reálszocializmus fogadtatása, megítélése és gyakorlata helyi szinten gyakran nagyon különbözött az állami szinten tapasztaltaktól, példaként saját kutatási tapasztalataimat hozhatom fel. A morvaországi Žďár nad Sázavou városban egy nemzetközi projektum keretében végzett kutatás, amelyben magam is részt vettem, igazolta azt az elképzelést, miszerint regionális szinten a szocialista életvitel formálisan mindenekelőtt a „Gleichschaltung” eszközeivel, vagyis a helybeli szociális mikrostruktúrák és hétköznapi kulturális hagyományok agresszív szinkronizációjával, egybeolvasztásával honosodhatott meg. Mindez sok hasonlóságot mutat az imperialista agresszióval, hiszen ez is asszimilációs és akulturalizációs intézkedések által valósult meg, a folyamatot pedig szintén erőszakos iparosítás és tömeges migráció kísérte és erősítette. A fenti összefüggések némi párhuzamot mutatnak az ún. dependency theory alapvetéseivel, azzal az elmélettel, amellyel a 20. század 60-as éveitől kezdve gyakran szokás érvelni a nyugat-európai etnoregionalizmus fellendülése és az ott végbemenő vallási forradalmak vonatkozásában is. Mindezekben a diskurzusokban jellemzően központi fogalomként merül fel a centrum-periféria ellenpár, valamint a belső kolonizáció fogalma. Jó példa erre, hogy a Žďárban végbemenő változások kommunikálása során is az őshonosok és telepesek ellentéte alkotta a rendszer által folytatott és elfogadott interpretáció vázát (Vö. Lozoviuk 2003; Lozoviuk 2004; Lozoviuk 2005b).

A néprajzkutató az adatközlők elbeszéléseit feldolgozva nem a történelmi tények feldolgozását tűzi ki célul. Figyelme sokkal inkább a szóbeli megnyilvánulásokban rejlő interszubjektív emlékezetre irányul: egy olyan emlékezetre, amely a múlt történéseit próbálja (újra)értelmezni, tehát nem feltétlenül a „ténylegesen megélt” valóság felidézése a célja. Különböző kulturális modellek és diskurzusok elemzésénél ezért nem elsősorban az a mérvadó szempont, hogy „pontosan mi hogyan történt”, hanem az, hogy egy személy vagy közösség miként gondolkodik egy adott történelmi eseményről, és hogy interpretációja mi-

10 Ez utóbbi kérdésfelvetés megmagyarázná azt is, hogy miért tudott a reálszocializmus Csehországban viszonylag könnyen meghonosodni.

lyen, a társadalom szempontjából is releváns összefüggéseket világít meg. Csak ekképpen mérhetjük fel egy-egy olyan értékítélet relevanciáját, amelyben a reálszocialista hétköznapok valamely mozzanata, pl. az emberek közti kapcsolatok, szokásminták, értékrendek stb. jelennek meg.

A szóbeli visszaemlékezések gyakran tartalmazznak különféle magyarázatokat arra vonatkozóan is, hogy egy adott esemény miért vagy miért éppen abban a formában történt meg. A jelen időben zajló és múltbeli eseményekre visszaemlékező történetekben a múlt nemritkán egyes kiragadott események magyarázatává szűkül, melyeket az emlékezet – a valósághoz képest – gyakran lényegesen átrendez. E helyütt hivatkozhatunk Jurij Lotman különbségtételére „kulturális szöveg” és „nem-szöveg” között. Eszerint kétfajta szöveg létezik: az egyik típusba a társadalom számára fontos, releváns szövegek, míg a másikba a „feledésre ítélt”, vagyis a kollektív tudatból kitörlődött (vagy kitörlődő) szövegek tartoznak¹¹. Az e térre irányuló kutatások egyik legalapvetőbb kérdése tehát a kicserélt információ feldolgozási mechanizmusai, illetve az azokban rejlő logikai összefüggések, valamint az emlékezet általi szelekció mibenlétére, milyenségére irányul. A néprajzi elemzés végső konklúziója tehát egy a következő típusú kérdésfelvetésre adott válasz lehetne: A ma társadalmára nézve milyen üzenetértéke van annak, hogy a ma embere ilyen vagy amolyan módon emlékezik vissza a szocializmusra?

A múltbeli történések minden egyes megfogalmazása csupán egyike a sok lehetséges leírásnak, ami „ténylegesen” megesett, tehát nem szükségszerűen értékítélet vagy általános érvényű igazság. Hasonlóan, mint ahogy a néprajzkutatók különböző kultúrákban a világ különböző „lehetséges verzióit” látják, a múltra való folyamatos visszaemlékezésekben is a történelem egy-egy lehetséges variánsa, interpretációja jelenik meg. Ezek természetesen nem teljesen tetszőleges tartalmúak, hiszen interszubjektív jellegüknél fogva mindig egy belső logikát rejtnek magukban. A mindenkor néprajzkutatónak pedig éppen ezt a belső rendszert kell feltárnia, kihámozni. Nyilvánvaló, hogy „a valóban megtörtént” eseményekről alkotott képek nemritkán ellentmondanak egymásnak. A múlthoz való viszonyunk ambivalens megközelítése tehát nem feltétlenül deviáció, hanem sokkal inkább arra a tényre hívja fel figyelmünket, hogy az adott közösség tagjai egy-egy társadalmi realitást eltérően észlelnek, alkotnak és élnek meg. Ezeknek az összefüggéseknek az ismerete pedig különösen fontos a totalitárius rendszerek reflexiójához és elemzéséhez.

(Csanda Máté ford.)

11 A „kollektív emlékezet” alatt (Maurice Halbwachs terminusa után) olyan eseményeket, illetve azok interpretációit értjük, amelyek leggyakrabban csak közvetett participáció útján, vagyis a média közvetítésével vagy intrakulturális diskurzusokon belül terjednek. Vö. Halbwachs 1985.

Irodalom

ALAN, JOSEF

1995 Normales Leben unter anormalen Verhältnissen: die tschechische Gesellschaft in den siebziger und achtziger Jahren. In *Der Riss im Raum*. Berlin, 94–101. p.

ASSMANN, JAN

2001 *Kultura a paměť. Pismo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha.

EICHHORN, WOLFGANG U. A. (HGG.)

1969 *Wörterbuch der Marxistisch-Leninistischen Soziologie*. Berlin.

ENGLER, WOLFGANG

1992 Die zivilisatorische Lücke. Versuche über den Staatssozialismus. Frankfurt a/M.

FAULENBACH, BERND

1999 Aspekte des Alltagslebens. In *Alltagsleben in der DDR und in den neuen Ländern, Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozes der deutschen Einheit“* Band V. Frankfurt a/M., 15–21. p.

FILIPOV I.

1998 Informatoria katedry sociologie FSV UK (Autorenkollektiv). Praha.

FILIPOV II.

1999 Informatoria katedry sociologie Institutu sociologických studií FSV UK (Autorenkollektiv). Praha.

GIORDANO, CHRISTIAN

2000 Aktualisierte und aktivierte Geschichte in mediterranen Gesellschaften. *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* Band 33, 37–50. p.

HALBWACHS, MAURICE

1985 *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt a/M.

HANN, CHRIS (HG.)

1993 *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. London.

2002 *Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive*. Frankfurt a/M./New York.

KONOPÁSEK, ZDENĚK (HG.)

1999 *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha.

LOTMAN, JURIJ

1981 Über das typologische Studium der Kultur. In *Kunst als Sprache*, Leipzig, 49–66. p.

LOZOVIUK, PETR

2003 Ethnographie des realsozialistischen Alltags. Fallbeispiel Žďár nad Sázavou (Tschechien). *Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur* Nr. 1, Jg. 18, 16–21. p.

2004 Eine sozialistische Musterstadt. Industrialisierung, Urbanisierung und Ideologisierung des Alltags in der tschechischen Provinz. In *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen der Arbeitswelt im östlichen Europa*. Hg. von Klaus Roth. Münster, 219–238. p.

- 2005a *Evropská etnologie ve střeoevropské perspektivě*. Pardubice.
- 2005b Das Alte und das Neue in einer sozialistischen „Musterstadt“. Die Bezirksstadt Žďár nad Sázavou, In *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948-1968*. Hg. von Brenner Ch. und P. Heumos. Bad Wiessee Tagungen des Collegium Carolinum, Band 27, München, 481–503. p.
- OTÁHAL, MILAN – VANĚK, MIROSLAV
- 1999 *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha.
- PONOMARJOV, NIKOLAJ B.
- 1979 Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam. In *Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam*. Praha, 23–75. p.
- ROTH, KLAUS (HG.)
- 2005 *Sozialismus: Realitäten und Illusionen. Ethnologische Aspekte der sozialistischen Alltagskultur*. Wien.
- ROTH, KLAUS
- 1991 Erzählen im sozialistischen Alltag. Beobachtungen zu Strategien der Lebensbewältigung in Südosteuropa. *Zeitschrift für Volkskunde* 87, 181–195. p.
- 2000 From the Study of „Folk Culture“ to the Study of (Socialist) „Everyday Culture“: an Undesired Transition? *Plenary paper presented at the conference of the International Association for Southeast European Anthropology* (Sofia, September 14–17, 2000).
- VANĚK, MIROSLAV A KOL.:
- 2002 *Ostrávky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha.
- VANĚK MIROSLAV (VYD.)
- 2005 *Vítězové? Poráženi? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Životopisná interview*. Praha.
- 2006 *Mocní bezmocní a Bezmocní mocní. Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Interpretační studie životopisných interview*. Praha.
- VANĚK, MIROSLAV
- 2003 *Orální historie. Metodické a „technické“ postupy*. FF UP Olomouc.
- 2007 *Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha.
- VERDERY, KATHERINE
- 1996 *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton NJ.
- Významný mezník v životě komunistů. In *Reálný socialismus a jeho mezinárodní význam*. Praha 1979, 76–83. p.

Etnologie a studium tzv. reálného socialismu

(Shrnutí)

Príspevek se zamýšlí nad otázkou, do jaké míry lze Evropskou etnologii (*Ethnologia Europaea*), která je zde pojímána jako sdílený badatelský diskurz spojující středoevropskou tradici etnografického výzkumu s kulturněantropologickými a sociálněantropologickými metodami, považovat za vědu, která je schopna osvětlit některé relevantní aspekty života v tzv. reálném socialismu. Reálný socialismus (RS) je autorem vnímán jako specifický kulturní typ, a sice v tom smyslu, že jeho (politické) etablování doprovázela řada kulturních změn nebo pokusů o jejich iniciování. RS tak lze pracovně tematizovat jako soubor zvláštních kulturních návyků a pravidel. Autor vyslovuje tezi, že při etnologickém studiu reálného socialismu primárně nejde o postižení fungování tehdejšího politického systému ani o rekonstrukci jeho historického vývoje a proměn, ale o to, jak byl RS vnímán aktéry a jak ovlivnil sféru jejich každodenního rozhodování. Jeho etnologické studium lze proto postavit z pozice analýzy kulturních konceptů a dynamiky kulturní změny, kterou RS přivodil. Porozumění repetitivnímu chování a návykům z období reálného socialismu se jeví být důležité i pro porozumění tzv. „transformačnímu období“, tedy postsocialistickým kontinuitám s jejich specifickými problémy.

Významný příspěvek etnologického výzkumu RS je dále spatřován v reflexi kulturních fenoménů tzv. „socialistického způsobu života“, včetně dobových myšlenkových schémat a sociálních praktik. Finální rezultat etnologické analýzy by pak mohl směřovat k zodpovězení otázky: Jakou vypovídací hodnotu pro současný stav společnosti, danou skupinu pamětníků, regionální, národní či jiný kontext, má skutečnost, že na socialismus je tak či onak vzpomínáno? Jakým způsobem RS kulturně formoval lidi a jaké mentální stopy v nich doposud zanechal? Evropská etnologie by se měla snažit reálsocialismus reflektovat jako systém, který vyprodukoval vlastní kulturní svět, jako životní prostor s vlastními pravidly a dramaturgií společenského chování.

Ethnologie und das Studium des so genannten Realsozialismus

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz thematisiert die Frage, inwieweit die Europäische Ethnologie (*Ethnologia Europaea*), deren spezifische Kompetenz in ihrem alltagskulturellen und mikroperspektivischen Zugang liegt, als diejenige Disziplin wahrzunehmen ist, die einige relevante Aspekte des Realsozialismus (RS) zu erhellen vermochte. Der Realsozialismus wird hier als eine nicht nur zeitlich sondern auch kulturell fern liegende Epoche bezeichnet, die kulturprägende Züge für die Gesellschaftsordnung aufwies. Da sie auf sehr unterschiedliche Weise erlebt wurde, rief sie auch verschiedenartige Wirklichkeitsauffassungen hervor. Aus diesem Grund lässt sich erklären, warum man noch heute mit ambivalenten Alltagsdiskursen über die sozialistische Wirklichkeit konfrontiert werden kann. Der Verfasser vertritt die Auffassung, dass das Ziel der ethnologischen Erforschung des Realsozialismus insbesondere darin gesehen werden kann, die intersubjektiv empfundenen Kulturphänomene der sozialistischen Lebensweise zu erschließen, um die durch verschiedenste Faktoren bedingte Andersartigkeit des realsozialistischen Lebens beschreiben und schließlich erklären zu können. Das ethnologische Studium des RS kann deshalb auf der Analyse der Kulturkonzepte und der Kulturdynamik, die er hervorrief, aufgebaut werden. Dies könnte auch für die Erforschung der so genannten Transformationsperiode, also der postsozialistischen Kontinuitäten mit ihren spezifischen Problemen, von Bedeutung sein.

Als ein wichtiger Beitrag der ethnologischen Erforschung des RS wird die Reflexion des Kulturphänomens der „sozialistischen Lebensweise“ mit allen ihren Denkschemata und Sozialpraktiken bezeichnet. Das Endergebnis der ethnologischen Erforschung des Realsozialismus könnte dann in der Beantwortung der folgenden Frage gesehen werden: Was für eine Aussagekraft über die heutige

Gesellschaft, die entsprechende Gruppe der Interviewpartner, den regionalen, nationalen oder anderen Kontext hat die Tatsache, dass an den RS auf diese oder andere Weise erinnert wird? Wie hat der Realsozialismus die Menschen kulturell geprägt und welche mentalen Spuren hat er bis heute bei ihnen hinterlassen? Die Europäische Ethnologie soll den Realsozialismus als dasjenige System reflektieren, das eine eigene Kulturwelt produzierte, als eine Lebenswelt mit eigenen alltagskulturellen Regeln.

(Übersetzt von Petr Lozoviuk)